

Kruhatka Matthiolova (*Cortusa matthioli*) v Sudetech aneb anti-Hendrych

Cortusa matthioli in the Sudeten Mountains (Czech Republic) revisited: challenging Prof. Hendrych's methods and beliefs

Jiří Danihelka

Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno a Botanický ústav AV ČR, oddělení vegetační ekologie, Lidická 25/27, 657 20 Brno; e-mail: danihel@sci.muni.cz

Abstract

In 2003, the late Professor Radovan Hendrych published a study in which he argued that *Cortusa matthioli*, currently known in Czechia only from one site in the Moravian Karst in southern Moravia, had occurred in the Krkonoše Mts in northern Bohemia and in the Hrubý Jeseník Mts in northern Moravia until the 16th and 19th century, respectively. He based his opinion on the description of *C. matthioli* in the natural history book *Stirpium et fossilium Silesiae catalogus*, by C. Schwenckfelt (published in 1600), in which the species is said to occur in the valleys of the Krkonoše Mts, and on a specimen of *C. matthioli*, now deposited in the herbarium of the Silesian Museum in Opava (OP), reportedly collected by F. von Mückusch (1749–1837) near the town of Jeseník. A comparison of the *Cortusa* description by Schwenckfelt with the “protologue” published by Mattioli in 1565 and with illustrations in some other contemporary herbals has shown that C. Schwenckfelt may never have seen the plant himself as he only modified and abridged earlier descriptions in an inappropriate manner, including the statement about white flowers. Hendrych's speculations about abundant stands of *Cortusa* in the Krkonoše mountain valleys, used as supporting argument, are based on his wrong translation of the original Latin text. Mückusch's specimen, first reported by Josef Duda 60 years ago, is one of several dozen specimens of a thermophilous, Carpathian or other species, reportedly collected or seen by Mückusch in northern Moravia or in the adjacent part of Silesia. However, even their former presence in the region is very unlikely for ecological and phytogeographical reasons, and the locality information given in floras or on labels has therefore to be considered untruthful; Mückusch may have acquired the specimens by exchange with other contemporary botanists. Therefore, there is no evidence for historical occurrence of *C. matthioli* in northern Bohemia and northern Moravia.

Key words: Central Europe, C. Schwenckfelt, history of botany, P.A. Matthiolus, *Primulaceae*

Úvod

V roce 2002 jsem pro časopis *Preslia* recenzoval práci prof. R. Hendrycha nazvanou „*Cortusa matthioli*, v minulosti i současnosti naší květeny“. Ten ve své práci na základě rozboru krátkého textu o kruhatce v renesanční „botanicko-geologické monografii“ Dolního

Slezska (Schwenckfelt 1600) a dávno známého herbářového dokladu lokalizovaného do blízkosti Jeseníku totiž dospěl k závěru, že se v obou sudetských pohorích ještě v historické době vyskytovala kruhatka Matthiolova, u nás jinak známá jen z propasti Macocha v Moravském krasu. Po prověření některých faktů a konfrontaci autorových tvrzení s originálními prameny jsem uveřejnění posuzované práce v Preslii nedoporučil a navrhl jsem, aby autor text přepracoval, podstatně zkrátil a nabídl k otištění tomuto časopisu. Nestalo se tak a prof. Hendrych, využívaje možností dnešní doby, vydal studii spolu s dalšími dvěma texty vlastním nákladem (Hendrych 2003a). Vzhledem k tomu, že některá tvrzení i dedukce obsažené v práci, a zejména způsob nakládání s prameny, jsou přinejmenším kontroverzní, vyzvala mě tehdy redakce, abych citovanou studii pro časopis Preslia recenzoval. Prof. Hendrych však v květnu 2004 zemřel, a tudíž mně přišlo nepatřičné se k citované práci velmi kritickým způsobem vyjadřovat záhy po jeho úmrtí. Myslím však, že tento důvod ke zdrženlivosti už dávno pominul, a proto je vhodné se k tématu vrátit a poukázat na některé souvislosti a fakta. Cílem práce prof. Hendrycha, jak sám uvádí, bylo (p. 11) „[...] rozebrat i shrnout a nezastavit se před tím, co bylo z našeho území kolem *C. matthioli* tradováno. Nevybočuje to z pravidla, že i na staré, dílem zapomenuté poznatky lze – *sine ira et (quot)libet!*) studio – nahlížet nově. Nezajít do spekulace a v úvaze dosáhnout hodnoty důkazu nebo úrovně mu blízké.“ Pojdme se tedy v této opožděné recenzi společně podívat, jak autor splnil vytyčený cíl, anebo, jinými slovy, zda snesl pádné důkazy o tom, že se kruhatka v Krkonoších a Hrubém Jeseníku v historické době skutečně vyskytovala.

Není zvykem, aby recenzent prověřoval všechny citované prameny, a v případě prof. Hendrycha, který, co se týče množství literárních odkazů, vysoko vyniká nad jiné autory, to snad ani není fyzicky možné. Omezím se proto jen na prověření toho, co považuji za klíčové argumenty pro autorovy závěry ve prospěch autochtonního výskytu kruhatky v Krkonoších a v Hrubém Jeseníku, zatímco jiná kontroverzní tvrzení, zejména z oblasti fyto geografie a postglaciálního vývoje vegetace, ponechám bez komentáře. I vzhledem k nedostatku místa, které bude třeba v první řadě věnovat citacím dlouhých partií textů ze dvou starých tisků, jež jsou běžným čtenářům nedostupné, jakož i z pojednávané studie, jelikož patří spíše k vzácnější literatuře. Pokud jde o staré tisky, není osmileté zpoždění vlastně na závadu, neboť si dnes každý z čtenářů může mnohá tvrzení snadno sám ověřit. Velká část renesančních herbářů, o kterých bude řeč, je totiž nyní k dispozici v digitálních knihovnách, byť jsou to třeba jiná vydání než ta, na něž prof. Hendrych odkazuje.

Objev kruhatky pro renesanční botaniku

Jak uvádí Hendrych (2003a: 11), nejstarší vědecký popis kruhatky sestavil Matthiolus (1565: 985–987), který rostlinu pojmenoval na počest jejího objevitele, Giacoma A. Cortusiho (latinsky Jacobus A. Cortusus; 1513–1603), jenž ji objevil v horách poblíž dnešní obce Valstagna v provincii Vicenza v Benátsku. Poměrně podrobný popis doprovází kvalitní dřevoryt. Kruhatka je popsána a vyobrazena jak v dalších vydáních Mattioliho herbáře, tak v některých jiných bylinářích vydaných do konce 16. století, jejichž výčet podává

Hendrych (2003a: 11, 13). V digitální knihovně Biodiversity Heritage Library je dostupné posthumní vydání Mattioliho herbáře (Matthioli 1598), které má sice rozdílnou paginaci a jinou grafickou úpravu, ale text o kruhatce se od vydání z roku 1565 odlišuje jen nepatrně, především pravopisně. Vyobrazení na str. 698¹⁾ (obr. 1) je sice zjednodušené, ale stále ještě velmi věrné a podobné onomu z „protologu“. O kruhatce se píše ve stejném odstavci jako o krkonošském *Geum montanum* (Matthioli 1565: 985), a snad právě proto se Čelakovský (1865) omylem domníval, že odtud uvedl Mattioli i kruhatku. Původní popis kruhatky, který je pro další výklad zásadní, zní takto (Matthioli 1565: 985–987; zachovávám grafické zvyklosti humanistického tisku, mj. ponechávám *u* na místě, kde se v dnešních latinských tiscích obvykle sází *v*):

„[p. 985] Sed de Caryophyllatis hactenus. Quarum gratissimus odor aliam mihi plantam reuocauit in mentem non minoribus fortasse uiribus insignitam, CORTUSAM hanc appellare libuit, quod a CORTUSO uiro optimo, primua haec planta referta sit. Prouenit haec foliis fere uitigineis, sed longe minoribus, subrotundis, atque subasperis ad-[p. 986]stringenti quadantenus sapore, et longis nitentibus pediculis. Caules edit tenues, rectos foliis nullis refertos, sed qui in cacumine magno naturae artificio flores gerant, extima parte purpureos, intima uero aureo fulgore splendentes, aureis'q; staminibus intus refertis. Radicibus nititur numerosis, tenuibus, ac prolixis. Est etiam quae uiolaceos, et quae candidos flores gerat, sed prima frequentior. Nascitur locis umbrosis nunquam a sole illustratis, cretaceo et albicante solo. Nusquam haec planta ab eius inuentore CORTUSO uisa est, praeter quam in agro Vicentino, in eo tantum tractu, quem vulgo appellant Valle stagna. Tota planta dum recens est gratissimo spirat odore, melleis fauis fere simili, sed longe admodum gratiori, ac uehementiori. Sed in sicca euanescit. [...]“

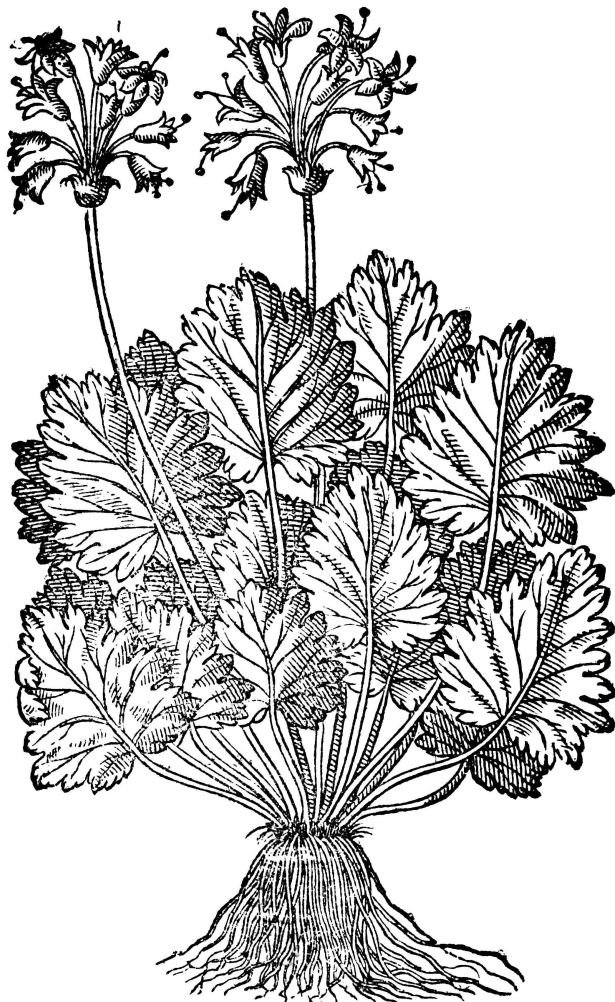
Popis pokračuje podrobným výčtem léčivých účinků, které v tomto kontextu nemají význam. Pokusil jsem se o neumělý překlad, jenž zde uvádím. Je to pokud možno doslovný překlad a doplňky nutné k snadnému porozumění textu jsou v hranatých závorkách.

„[p. 985] Tolik o kuklicích. Jejich velmi příjemná vůně mně připomněla jinou rostlinu, obdařenou snad neméně významnými účinky, kterou si dovolím nazvat kortuskou [= kruhatkou], neboť o ní jako první podal zprávu šlechtitý Cortusus. [Kortuska] vyhájí listy dosti podobné révě, avšak daleko menší, téměř okrouhlé a též slabě drsné, poněkud svíravé chuti a s dlouhými přímými řapíky. Stvoly tvoří útlé, přímé, bezlisté, na vrcholku však nesoucí od přírody nádherné květy, které jsou vně purpurově červené a uvnitř zlatě zářivé, neboť jsou vyplněny zlatavými tyčinkami. Spočívá na četných tenkých, do široka rozložených kořenech. Vyskytuje se jak s fialovými, tak se sněhobílými květy, avšak první jsou častější. Roste na stinných, sluncem nikdy neozářených místech, na půdě křídové nebo bělavé barvy. Cortusus, její objevitel, neviděl tuto rostlinu nikde jinde než v okolí města Vicenza, a to jenom v té části, která slove Valle stagna. Celá rostlina, je-li čerstvá, vydává velmi příjemnou vůni, která se skoro podobá vůni medových plástů, je však daleko příjemnější a též výraznější. U suché [rostliny] však [vůně] mizí.“

Zapomeneme-li na současnou botanickou terminologii, je tento popis poměrně výstižný, odpovídá tehdejšímu zvyklostem a spolu s vyobrazením umožňoval spolehlivě určit

¹⁾ <http://www.biodiversitylibrary.org/item/30625#page/814/mode/1up>

IV. CORTUSA.

Obr. 1. – Kruhatka Matthiolova (*Cortusa matthioli*) na dřevorezu v jednom z pozdějších vydání Mattioliho herbáře (Matthiolus 1598: 698), které redigoval C. Bauhin.

Fig. 1. – *Cortusa matthioli* in a woodcut from a later edition of Mattioli's herbal (Matthiolus 1598: 698), prepared for print by C. Bauhin.

popisovanou rostlinu. Ve zkrácené a upravené podobě se objevuje v dalších soudobých herbářích (např. Pena & Lobel 1576: 309–310; zde listy přirovnány ke slézu), velmi podobnou ilustraci má např. Lobel (1576: 397)²⁾, hned dva podobné dřevoryty pak Tabernaemontanus (1731: 248)³⁾.

Kruhatka v Krkonoších?

V práci, která vyšla před 10 lety (Hendrych 2001) se prof. Hendrych věnoval přínosu knihy *Stirpium & fossilium Silesiae catalogus* (Schwenckfelt 1600), jejímž autorem je dolnoslezský lékař z Jelení Hory (Jelenia Góra, tehdy Hirschberg) Caspar Schwenckfelt, pro poznání historie krkonošské květeny. Mezi druhy, které citovaný autor z Krkonoš uvádí, se pod polynomickým označením *Caryophyllata alpina minor* nachází i *C. matthioli*, což Hendrych (2003a: 11) označuje za téměř „neuvěřitelnou“ informaci. Přesto na str. 13 dále píše: „Přes veliký odstup času nebo právě proto, lze ho [tj. tento údaj] považovat nejen za zajímavý, ale i za cenný, a tak z věcného hlediska nezbylo, než ho rozhodně nepřilíši obvyklým způsobem, skoro slovo za slovem rozebrat.“ A skutečně, „obsahovou analýzou“ textu dochází k závěru, že Schwenckfeltova diagnóza kruhatky obsahuje dříve neuveřejněné postřehy a je natolik jedinečná, že „je přes případnou zdrženlivost v úsudku zřejmé, že [Schwenckfelt] mohl mít k dispozici živé rostliny, takže krkonošský výskyt *C. matthioli* skutečně zachytil. O jakýkoliv omyl, přes překvapivost údaje, pravděpodobně se ani jednat nemohlo“ (p. 16). Nezbyvá tedy, než zde Schwenckfeltův text (Schwenckfelt 1600: 42), vztahující se nepochybně ke kruhatce, reprodukovat a podrobit zkoumání, aby bylo možné závěry prof. Hendrycha odmítnout, anebo naopak přijmout za své.

„*Caryophyllata alpina minor* [...] *Cortusa*, Mattioli. [...] Folia huic Maluae pumilae, sed duriora ex atro virentia, per extremum serrata, hirsuta, gustu adstringentia. Pediculi e medio foliorum prodeunt dodrantes, singulares, nudi vnicum florem sustententes candidum ex sex, septemve foliolis, luteis intus instar Rosarum staminibus, quibus capitula succrescunt trifida exiguum nigricans semen claudentia. Radiculae tenues oblongae per terram sparsae.

Humidis & vmbrosis Sudetorum conuallibus.

Tota recés gratissimo fragrat odore.

Radix gustu astringit cú partium tenuitate. Ad vulnera utilis.“

Popis lze se znalostí základů botanické latiny přeložit asi takto:

„Listy jsou podobné listům slézu nizounkého, avšak tužší, tmavozelené⁴⁾, na okraji pilovitě zubaté, srstnaté, svíravé chuti. Stvolý jsou zděli pídě [tj. asi 20 cm], vyrůstají jednotlivě ze středu listové růžice a nesou jediný květ [= květenství], složený ze šesti nebo sedmi sněhobílých lístků

²⁾ Navzdory tomu uvádí Hendrych (2003a: 11) právě tento herbář mezi soubornými pracemi, kde byla kruhatka opomenuta. Viz však str. 397 (<http://www.biodiversitylibrary.org/item/37879#page/404/mode/1up>), kde je vydařená ilustrace.

³⁾ <http://www.biodiversitylibrary.org/item/32238#page/259/mode/1up>.

[= květů], které mají uvnitř žluté tyčinky na způsob růží, jimiž prorůstají trojklané hlavičky uzavírající v sobě malé černé semeno. Kořinky má tenké, podlouhlé, rozprostřené po zemi.

Ve vlhkých a stinných údolích Sudet. [...]"

Kdybychom se podrželi tohoto triviálního překladu, v němž se přídavné jméno *candidus* převádí do češtiny jako *sněhobílý*, mohli bychom Schwenckfeltův popis prohlásit za mylný, a tudíž a priori podezřelý, neboť kruhatka má purpurově červené koruny. Prof. Hendrych si však dokáže poradit i v této zdánlivě bezvýchodné situaci a druhou část Schwenckfeltovy diagnózy překládá takto (p. 14)⁴⁾:

„[...] (květní lístky) neskvrnité (nebo jasné, či zářivé), (květy) ze šesti až sedmi světle purpurových (!!) lístků, uvnitř jako u růží s žlutými vystupujícími tyčinkami, tvořícími hlávkou (vnitřní část květu) a uzavírajícími trojbrázdý (nebo trojhranný, či trojcípý) pestík (resp. semeník) s nemnoha černými semeny“.

Adjektivum *candidus* převádí do češtiny jako *neskvrnitý* a světle purpurovou barvu korunních lístků, o níž není v Schwenckfeltově textu ani zmínka, si autor do překladu svévolně doplňuje. Abychom pochopili zbytečnost těchto slovních kejklí, stačí nahlédnout do původního popisu kruhatky, kde se o barvě květů říká (Matthiulus 1565: 986): „Est etiam quae uiolaceos, & quae candidos flores gerat, sed prima frequentior.“ (překlad viz výše). Vysvětlení je nasnadě: Schwenckfelt, který živou kruhatku pravděpodobně nikdy neviděl, při úpravě Mattioliho textu prostě vynechal fialovou barvu. Prof. Hendrych ve stejném odstavci pokračuje neuvěřitelnou slovní ekvilibristikou, kterou je nutno reprodukovat v plném znění:

„Zvláště musí zarazit vysvětlení barvy lístků (korunních) jako *luteis*, tady zdánlivě jednoznačně žlutých. Hentschel (1845: 164, 1938: 138) totiž dokládá, že v tehdejší latině ten výraz značil též purpurová, jak vyplývá z jím připojených příkladů: „Luteus, color rubicundus (od rubeo, -bere, býti červený, rudý), quod est croceus...“, stejně jako „Luteus (est) roseus vel rubens, rubicundus vel croceus⁶⁾“.

Ponecháme-li stranou, že z těchto příkladů významová totožnost ani blízká příbuznost adjektiv *luteus* a *purpureus* rozhodně nevyplývá, zbývá se ptát, proč se tato pasáž vůbec v textu ocitla. Z uveřejněného znění Hendrychovy práce to zjistit nelze, neboť o žlutých korunních lístcích není v originále ani v Hendrychově překladu řeč a ablativní tvar *luteis*

⁴⁾ Spekulace o významu fráze *ex atro virentia* (Hendrych 2003a: 14) ve smyslu, že šlo o „předmět tmavého zbarvení“ a odkazy na „kompendia“ jsou zbytečné. Jde o běžný způsob vyjádření barevného odstínu, v tomto případě tmavé barvy, který se zachoval v dnešní botanické latině např. v adjektivech *atrovirens*, *atropurpureus* (= *ex atro purpureus*), *atroviolaceus* (= *ex atro violaceus*; cf. Stearn 1996: 245 nebo McNeill et al. 2006: 113, doporučení 60G.1.b).

⁵⁾ Překlad v původní verzi textu, který jsem obdržel k recenzi, byl odlišný.

⁶⁾ Do češtiny lze přeložit asi takto: „žlutý, rudý, což je šafránový“ a „žlutý je růžový nebo červený, rudý nebo šafránový“.

se zřetelně vztahuje k tyčinkám (viz odpovídající pasáž u Mattioliho: „intima uero aureo fulgore splendent, aureis⁷q; staminibus intus refertis“). K pochopení by byl nutný původní rukopis, který jsem dostal k recenzi: v něm byla chybným překladem žlutá barva vztažena ke koruně, kterýžto rozpor se skutečností pak bylo třeba nějakým způsobem eliminovat. V publikované verzi článku je překlad popisu podle recenzních připomínek částečně opraven, následující odstavec však zůstal v původním znění, ačkoli právě tato za vlasly přitažená partie pozbyla veškerého významu.

Výraz *capitula* [...] *trifida*, tj. trojklané hlavičky, se nevztahuje k tyčinkám, jak se domnívá Hendrych (2003a: 14), ale nejspíš k hlavatým bliznám. To sice nesouhlasí s kulovitým tvarem blizny u kruhatek (Kovanda 1992), ale naopak odpovídá vyobrazení této části květu na dřevorezu kruhatky v citovaném vydání Mattioliho herbáře (Matthiolus 1565: 986), kde jsou některé blizny zobrazeny jako dvouklané a trojklané (viz obr. 1; též Lobel 1576: 397).

Pozoruhodným způsobem překládá prof. Hendrych Schwenckfeltovu informaci o vůni kruhatky („Tota reces gratissimo fragrat odore [...]“):

„*Reces* [úkryt apod., blízký výrazu *refugium*; od *recedo*, *-dere*, ustupovati (cf. Furlaneto 1871: 98)] značilo v jeho latině totéž co stanoviště, a měl-li by na něm s nadsazením takový sensorický dojem vzniknout, pak by se jednalo o bohatou abundanci, což bývá např. v Karpatech u *C. matthioli* pro mnohá naleziště skoro charakteristické. Pokud jde o samotnou odoraci, lze ji na jednotlivých rostlinách potvrdit, i když se o pronikavou vůni nejedná. Jako u některých zmíněných znaků, ani tento charakter *C. matthioli* žádným Schwenckfeltovým předchůdcem uveden nebyl. Pro verifikaci jeho charakteristiky krkonošského výskytu by to také nemuselo být bez významu.“

Nevím sice, jak pozorně autor četl výše uvedený Mattioliho popis, který mnohokrát cituje, ale vůně je v něm zmíněna dokonce dvakrát, a to hned v úvodu a znovu na konci⁷⁾. Schwenckfelt tedy rozhodně nebyl první, kdo o svém sensorickém vjemu informoval. Překlad výrazu *reces* však opravdu působí potíže. Na uvedeném místě latinského výkladového slovníku (správněji Forcellini 1871: 98) se výraz *reces* nenachází a slovo *recessus* ve významu odlehlé místo, skryše, které je tam ve skutečnosti uvedeno, lze najít i v obyčejném latinsko-českém školním slovníku (Kábrt et al. 1996). Bez ohledu na to je podle mého názoru výklad výrazu *reces* jako odvozeniny od slovesa *recedo* zcela mylný: v sazbě Schwenckfeltova díla je totiž nad písmenem *e* zkracovací znaménko („akcent“), které zastupuje v tomto případě vynechanou souhlásku *n*, což bylo v renesančních tiscích vycházejících ze středověkého rukopisného úzu běžné. Například přímo v analyzovaném Schwenckfeltově popisu je předložka *cum* sázena jako *cú*. Podobně ve výše citovaném vydání Mattioliho herbáře z r. 1598 se spojovací příklonka *que* sází jen jako litera *q*, za kterou následuje bez mezery znaménko podobné středníku, napodobující středověkou

⁷⁾ V pozdějším vydání Mattioliho herbáře (Matthiolus 1598: 698), z něhož pochází reprodukováný dřevorez (obr. 1) a které měl podle Hendrychova tvrzení Schwenckfelt rovněž k dispozici, jsou informace o vůni kruhatky podány ještě podrobněji: „Tota planta dum recens est gratissimo spirat odore, melleis fauis ferè simili, sed longè admodum gratiori, ac uehementiori: sed in sicca odor, qui subtilium est partium, euanescit.“

rukopisnou podobu této zkratky, a namísto *vehementiori* čteme *vehemētiori*. Nelze mít autorovi bez lingvistického nebo archivářského vzdělání za zlé, že si této okolnosti není vědom, ale je povážlivé, že si tuto větu nespojil s paralelní větou u Mattioliho: „Tota planta dum recens est gratissimo spirat odore, melleis fauis fere simili, sed longe admodum gratiori, ac uehementiori. Sed in sicca euanescit“. Tedy: „Celá rostlina, když je čerstvá, velmi příjemně voní [...] Za sucha však [vůně] vyprchá.“ Tajemný výraz *recēs* tedy rozhodně neznamená stanoviště, a ze Schwenckfeltova údaje tudíž ani nelze usuzovat na hromadný výskyt ve vlhkých a stinných krkonošských roklich. Ba naopak, ze srovnání popisu kruhatky v Mattioliho herbáři (Matthiolum 1565: 985–986) a Schwenckfeltově katalogu (Schwenckfelt 1600: 42) podle mého názoru vyplývá, že druhý z popisů neobsahuje nic podstatného, co by už nebylo obsaženo v popisu prvním nebo jinde⁸⁾, a pokud je v něm něco navíc nebo odlišného, je to v rozporu se skutečností. Vznikl proto nejspíš přepracováním a zkrácením popisu prvního, možná s přihlédnutím k vyobrazením a textům jiných autorů, což bylo v literární tvorbě té doby běžnou praxí, a rozhodně jej nelze považovat za důkaz toho, že by byl Schwenckfelt znal živou kruhatku z autopsie, natož pak z přirozeného stanoviště v českých nebo polských Krkonoších.

Kruhatka v Hrubém Jeseníku?

Druhým pohořím, kde podle názoru prof. Hendrycha kruhatka v českých zemích v minulosti přirozeně rostla, je Hrubý Jeseník (Hendrych 2003a: 18). Ke svému přesvědčení dospěl na základě sběru kruhatky, který do okolí města Jeseníku lokalizoval F. Mückusch (1749–1837), vysloužilý důstojník rakouské armády, který od roku 1802 bydlel v Krnově, později v Opavě, a věnoval se floristice v tehdejší rakouském Slezsku. Podílel se mj. i na založení někdejšího Gymnaziijního muzea v Opavě (Duda 1951, Klášterský et al. 1982).

Prof. Hendrych svou analýzu skutečných nebo domnělých indicií o výskytu v Hrubém Jeseníku uzavírá takto:

„Rozbor lze uzavřít závěrem, že *C. matthioli* v Hrubém Jeseníku se kdysi vyskytovala a již jen ve zbytcích byla sběratelsky zachycena. Svědčí pro to nejen zachovaný doklad, ale můžeme nepřímo připustit i některá geografická kritéria. Vést úvahu o zmiňované tu položce, jejíž schedu vyplnil F. Mückusch, jakoby v tom šlo o jím učiněný podvrh, nemusí být jen v mezích domněnky, ale mohlo by hraničit s povýšenou neomaleností.“

Pokud jde o povýšenou neomalenost, vztahuje se autorova poznámka bezpochyby ke mně, jelikož jsem podezření z podvrhu vyslovil v recenzi článku pro Preslii. Citovaný herbářový doklad kruhatky je dnes uložen ve Slezském zemském muzeu v Opavě (OP). Na etiketě, kterou snad psal sám Mückusch, stojí: „Wächst im hohen Gesenke im freywaldauer Gebirge, ist aber höchst selten zu finden. Juni“. Sběr, který patří k nejstarším dokladům v herbáři Slezského muzea, je znám už 60 let a poprvé na něj upozornil J. Duda

⁸⁾ K slézu listy kruhatky přirovnávají už Pena & Lobel (1576: 309–310).

1951: obr. na str. 183). První údaj o výskytu kruhatky v Hrubém Jeseníku je však mnohem starší (cf. Ens 1835: 189); práce obsahuje seznam rostlin nazvaný *Herbarium vivum*, který snad souvisí s Mückuschovými botanickými aktivitami, ačkoli to prý v citované knize uvedeno není (Hendrych 2003a: 18). Hendrych (tamtéž) sice na jedné straně připouští, že citovaný seznam obsahuje „neskutečné“ údaje (např. jsou v něm uvedeny druhy *Loiseleuria procumbens*, *Euonymus latifolius*, *Thesium ebracteatum* a *Tulipa sylvestris*), které „bez dokladů důvěru odpuzují“, na druhé straně hned toto podezření v následujících dvou větách relativizuje:

„Nemusely se však vztahovat k údajům samotného Mückusche, převzaty ze zcela jiného pramene. V poněkud kritičtější literatuře musely později vyvolat pochybnosti, vedoucí bez zmínky k jejich vypuštění. Doklady k nim nikdo právem nečekal, ani nehledal, což mohlo postihnout představu o *C. mathioli*.“

Ve svém přesvědčení se utvrzuje i v následujících dvou odstavcích věnovaných osobnosti F. Mückusche: „Podle dobových pramenů jeho kritická, především také etická charakteristika [...; citováno osm pramenů], stejně jako jeho akceptování spolehlivým L. Ensem [...], nízkost podvrhu nejspíše vylučuje. Přesto ovšem omyly, váhy té doby, v některých případech nutno přiznat, což o tomto pozoruhodném dokladu se nezdá důvodem ani v jiném směru soudit.“ Tolik prof. Hendrych.

Výše citovanou Ensovu práci se mně nepodařilo získat, ale určitou náhradu, pokud chceme posoudit kvalitu Mückuschových údajů, může poskytnout mnohem dostupnější nejstarší květena Moravy, která ve svém geografickém vymezení pokrývá i někdejší rakouské (tj. české) Slezsko (Rohrer & Mayer 1835). Rytíř Franz v. Mückusch, v předmluvě (p. VIII) označený jako „um die Naturkunde des Troppauer Kreises hochverdienter Veteran des Gesenkes“, poskytl jejím autorům mnohé údaje ze Slezska. Prohlédl jsem prvních 100 stran uvedené květeny, na nichž jsou F. Mückuschovi připsány mj. tyto nálezy: *Valeriana phu* (auf dem Hockschar und am Ursprunge der weissen Oppa, sehr selten!; p. 9), *Stipa pennata* (bei Fulnek; p. 19), *Globularia cordifolia* (Hr. v. Mükusch will sie am Hungerberge bei Waldenburg gefunden haben!; p. 30), *Chamaeledon* (= *Loiseleuria procumbens* (auf dem Altvater im m. schl. Gesenke; p. 46), *Rhamnus saxatilis* (Soll, v. Mükusch bei Dörfel, unweit Troppau gefunden worden seyn, wir konnten ihn aber nicht auffinden!), *Rh. alpina* (Wird v. Mük. im schlesischen Gesenke bei Freiwaldau am Glaserberge angeben, wir fanden ihn nicht; p. 52), *Platyspermum grandiflorum* (= *Orlaya grandiflora*; um Troppau selten; p. 62), *Astrantia minor* (in den Teschnischen Karpathen; p. 70), *Tofieldia calyculata* (im Schlackauer [= Slavkov u Opavy] Walde auf einer Anhöhe; p. 84), *Erica carnea* (= *E. herbacea*; bei Einsiedel und in den Wäldern bei Olbersdorf – selten!; p. 89), *Dictamnus albus* (bei Porruba; p. 93), *Arctostaphylos* (= *Arctous*) *alpina* a *A. officinalis* (= *A. uva-ursi*; obojí: im Freiwaldauer Hochgebirge – selten; p. 93), *Saxifraga aspera* β. *bryoides* (im m. sch. Gesenke am Altvater; p. 95), *S. hirculus* (bei Beneschau; p. 95) a *S. muscoides* (= *S. moschata*; im Hochgesenke am Hungerberge selten!; p. 96). Některé z těchto údajů jsou v příslušných svazcích Květeny České republiky s menšími nebo

většími výhradami přijímány (*S. hirculus*, *S. moschata*, *T. calyculata*) – ať už k nim existují herbářové doklady (*S. moschata*), anebo nikoli –, jiné naopak zcela opomíjeny (*Arctous alpina*, *Arctostaphylos uva-ursi*, *D. albus*, *G. cordifolia*, *O. grandiflora*, *Rh. alpinus*, *S. bryoides*, *V. phu*) nebo výslovně odmítány (*Astrantia minor*, *Rh. saxatilis*). Od některých se víceméně distancují přímo autoři citované moravsko-slezské květeny (srov. formulaci u druhu *Globularia cordifolia*). Ještě zásadnější podklad pro úsudek o spolehlivosti lokalizací Mückuschových sběrů však poskytl Duda (1951: 180–189) výčtem „zajímavých“ Mückuschových nálezů, které jsou uloženy v herbáři Slezského zemského muzea v Opavě; doporučuji proto každému čtenáři v knihovně vyhledat příslušný svazek Přírodovědeckého sborníku Ostravského kraje a do seznamu se začíst, aby si vytvořil vlastní názor. Jednotlivě by totiž výše uvedené „nálezy“ i mnohé další citované v Dudově práci bylo možné označit jako dobové omyly, způsobené třeba nedostatkem spolehlivé určovací literatury, jako celek však tyto Mückuschovy údaje i sběry uložené ve Slezském muzeu svého původce jako floristu diskvalifikují a žádný z nich, byť třeba doložený, nelze podle mého názoru považovat za pádný důkaz minulého výskytu toho nebo onoho rostlinného druhu, pokud by byl takový výskyt současně v rozporu s ekologickými nároky příslušné rostliny nebo s fytogeografickými poznatky. Argumentovat etikou charakteristikou sběratele zde nemá smysl, poněvadž o ni v daném případě vůbec nejde.

Přijmeme-li hypotézu, že je údaj na schedě sběru kruhatky podvržený, nabízí se logicky otázka, odkud kruhatka v herbáři Slezského muzea pochází. Taková odpověď zůstane nejspíše vždy pouze spekulací, přesto se však určitá hypotéza nabízí. Anebo, což je přesnější, nabízí ji sám Hendrych (2003a: 19), ačkoli považuje neautochtonní původ sběru za málo pravděpodobný:

„Přes Mückuschovy dobově nemalé kontakty (Duda 1951: 179), lze případně pochybovat, že by pro něho také bylo snadné získat k oklamání položku *C. matthioli*, když z té doby v bohatých a starých sbírkách (např. PR, PRC, W) pro tento druh vždy pochází pouhých asi 10 dokladů. Naprosto vyloučit to ovšem nelze, ale možnosti využití toho pro podvrh odporuje již zmíněná charakteristika Mückusche.“

Duda (1951: 179) na základě studia Mückuschovy korespondence popisuje jeho vědecké styky s několika slezskými, moravskými a rakouskými botaniky té doby. Součástí vědeckých styků mezi tehdejšími botaniky byla i výměna herbářů, což dostatečně dosvědčují naše i cizí institucionální herbáře s historickými sbírkovými fondy. Duda (l. c.) explicitně uvádí, že Mückuschovi zasílal rostliny k revizi i A. Carl, krajský lékař v Uherském Hradišti (1765–1831; Klášterský et al. 1982), který podobně jako F. Mückusch poskytl četné údaje pro nejstarší květeny Moravy a rakouského Slezska (Rohrer & Mayer 1835). Překvapivě je právě v této flóře kruhatka uvedena (p. 44); nejde však o zapomenutý údaj nebo o prvnález z Macochy, ale o důsledek velkorysého vymezení Moravy, přičemž autorem nálezu „Am Berge Straczow“, tj. Strážov (1213 m; nejvyšší hora Strážovské hornatiny na západním Slovensku), je právě A. Carl. Je pravděpodobné, že sběry vzácné kruhatky představovaly atraktivní výměnný artikl, příp. se jimi A. Carl ochotně pochlubil svým

botanickým přátelům. Podobně i doklady druhu *Teucrium montanum*, které jako Mückuschovy sběry vyšly v Güntherových slezských centuriích (Duda 1951: 186), mohou ve skutečnosti pocházet ze západního Slovenska z herbáře A. Carla.

Závěr

Dokázat, že v historické minulosti *Cortusa matthioli* nerostla ani v Krkonoších, ani Hrubém Jeseníku, je z metodologického hlediska nemožné. Lze však ukázat, že pro opačné tvrzení neexistují důvěryhodné indicie, o což jsem se v předkládaném textu pokusil. Je na čtenáři, aby se na základě výše uvedeného výkladu rozhodl, zda se přikloní k interpretaci prof. Hendrycha, anebo k názorům, které vyjadřuji v tomto příspěvku. Na celé věci nejsou důležité jen jednotlivosti, tj. otázka někdejšího výskytu kruhatky v Krkonoších a Hrubém Jeseníku nebo snad popelivky sibiřské na Šumavě (Hendrych 2003b), ale poznání, jak selektivně a nebezpečným způsobem autor analyzované práce zachází s fakty, byť v tomto případě „nebezpečnost“ konkrétní práce poněkud obrušuje množství nejrůznějších nápadných věcných i logických chyb. To, že autor svůj postup popisuje jako „obsahovou analýzu, označovanou za historiografickou metodu, v přírodovědě spíše nezvyklou, ale rozhodně neodmítnutelnou“, je pouze špatný vtíp. Zde analyzovaná práce o kruhatce naopak ukazuje, že na začátku byla pravděpodobně víra, přesvědčení nebo utkvělá představa, na kterou místo vědeckého zkoumání, vyhledávání a kritického vážení faktů a jejich souvislostí navázal výběr a fabrikace argumentů, které zapadají do předem připravené konstrukce, a naopak opomenutí nebo zamlčení oněch faktů, které do schématu nezapadají nebo které mu dokonce protirečí. Všem, kteří mají jiný názor, pak autor adresoval nejrůznější invektivy a posměšky⁹⁾. Ponechávám na čtenáři, aby prověřil a uvážil, zda jde v tomto případě o jednorázový excés, anebo o přístup, který je pro Hendrychovy botanicko-historické studie charakteristický, a aby z výsledku své úvahy vyvodil příslušné důsledky.

Zusammenfassung

Cortusa matthioli ist seit mehr als einem Jahrhundert in Tschechien nur von einem Fundort im Mährischen Karst in Südmähren bekannt. Im Jahr 2003 veröffentlichte jedoch der in der Zwischenzeit verstorbene Prof. Radovan Hendrych im Eigenverlag eine Arbeit über *Cortusa matthioli*, in der er behauptet, dass diese Art im 16. Jahrhundert im Riesengebirge (Krkonoše) und im 19. Jahrhundert im Hohen Gesenke (Altwatergebirge; Hrubý Jeseník) vorgekommen war. Er gründet seine Ausführungen auf die Beschreibung von *C. matthioli* in C. Schwenckfeldts *Stirpium et fossilium Silesiae catalogus* (publiziert 1600), wo über Vorkommen dieser Art in „humidis & umbrosis Sudetorum convallibus“ berichtet wird, und auf einen Beleg von *C. matthioli* aus dem Herbarium des Schlesischen Museums in Opava (Troppau; OP), angeblich gesammelt von Franz Mückusch (1749–1837) in der Nähe der Stadt Jeseník (Freiwalddau). Ein Vergleich der *Cortusa*-Beschreibung von Schwenckfeldt mit der „Erstbeschreibung“ im Kräuterbuch von Matthioli (lateinische Ausgabe von 1565) und mit den Abbildungen in anderen zeitgenössischen Kräuterbüchern hat jetzt gezeigt, dass die Beschreibung bei Schwenckfeldt – im Unterschied zu Hendrychs Behauptungen – kei-

⁹⁾ Článek o popelivce sibiřské v šumavském předhůří jich obsahuje víc než reprezentativní výběr.

ne neuen Informationen enthält, und dort, wo sie von den früheren Beschreibungen abweicht, sind die Angaben (hauptsächlich weiße Blütenfarbe) einfach falsch. Das von Hendrych hervorgehobene massenhafte Vorkommen wird bei Schwenckfelt überhaupt nicht erwähnt, und Hendrychs Ausführungen basieren hier auf einer falschen Übersetzung. Man kann also annehmen, dass Schwenckfelt nie eine Gelegenheit hatte, eine *Cortusa* am natürlichen Standort zu beobachten. Der oben erwähnte Herbarbeleg wurde bereits in einer Arbeit von Josef Duda über Franz v. Mückusch und seinen Beitrag zur Erforschung der Flora Schlesiens (publiziert 1951) aufgelistet und abgebildet, zusammen mit Herbarbelegen vieler wärmeliebender, karpatischer oder anderer Pflanzenarten aus verschiedenen Teilen Nordmährens und des benachbarten Schlesiens. Das Vorkommen vieler dieser Arten im Gebiet ist aus ökologischen oder phytogeographischen Gründen sehr unwahrscheinlich; die Fundortsangaben sind mit großer Wahrscheinlichkeit zeitgenössische Fälschungen, und Mückusch dürfte die Aufsammlungen durch Tausch oder als Geschenk von anderen Botanikern erhalten haben. Weder die Information bei Schwenckfelt, noch der angeblich von Mückusch gesammelte *Cortusa*-Beleg aus der Umgebung von Jeseník liefern also einen Beweis für ein in der Zwischenzeit erloschenes Vorkommen von *C. matthioli* im Riesengebirge und im Hohen Gesenke.

Poděkování

Děkuji dr. Daně Stehlíkové, odborné asistentce Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, která přečetla rukopis této drobné práce, fyzicky prověřila, co skutečně obsahuje Forcelliniho *Totius latinitatis lexicon* na str. 98, a zejména pečlivě opravila mé neumělé překlady pasáží z Mattioliho herbáře a Schwenckfeltova katalogu. Za polemický obsah tohoto textu však nenese odpovědnost. Tomáši Černému a Otovi Šidovi děkuji za technickou úpravu obrázku. Text německého souhrnu opravili Linde a Manfred A. Fischerovi, za což jim rovněž patří můj dík. Vznik práce byl podpořen z výzkumných záměrů AV0Z60050516 a MSM0021622416 a prostředků centra základního výzkumu LC06073.

Literatura

- Čelakovský L. (1865): Původ květeny české. – Čas. Mus. Král. Čes. 39: 109–132.
- Duda J. (1951): První opavský botanik. – Přírod. Sborn. Ostrav. Kraje 12: 178–189.
- Ens L. (1835): Das Oppaland und der Troppauer Kreis. Vol. 2. – Wien [non vidi; cit. sec. Hendrych 2003a].
- Forcellini E. (1871): *Totius latinitatis lexicon*. Vol. 5. – Prati.
- Hendrych R. (2001): Květena – Krkonoš zvláště – před čtyřmi staletími. – Preslia 73: 29–57.
- Hendrych R. (2003a): *Cortusa matthioli*, v minulosti a současnosti naší květeny. – In: *Studia sumptibus auctoris edita* [2003]: 11–36, Prague.
- Hendrych R. (2003b): K povaze naleziště *Ligularia sibirica* na Šumavě. – In: *Studia sumptibus auctoris edita* [2003]: 1–10, Prague.
- Kábrt J., Kucharský P., Schams R., Vránek R., Wittichová D. & Zelinka V. (1996): *Latinsko-český slovník*. Ed. 4. – Státní pedagogické nakladatelství v Praze, Praha.
- Klásterský I., Hrabětová-Uhrová A. & Duda J. (1982): Dějiny floristického výzkumu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. – Severočes. Přír., suppl. 1982/1: 1–242.
- Kovanda M. (1992): *Cortusa* L. – kruhatka. – In: Hejny S. & Slavík B. [eds], *Květena České republiky* 3: 254–256, Academia, Praha.
- Lobel M. (1576): *Plantarum sed stirpium historia*. – Antverpiae: ex officina Christophori Plantini. [URL: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/37879>]
- Matthiolus P. A. (1565): *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de Medica materia ... – Venetii*.
- Matthiolus P. A. [ed. C. Bauhin] (1598): *Opera quae extant omnia, hoc est, Commentarii in VI. libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei De medica materia ... – [Francofurti: ex] officina [typographica] Nicolai Bassaei*. [URL: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/30625>]

- McNeill J., Barrie F. R., Burdet H. M., Demoulin V., Hawksworth D. L., Marhold K., Nicolson D. H., Prado J., Silva P. C., Skog J. E., Wiersema J. H. & Turland N. J. [eds] (2006): International Code of Botanical Nomenclature (Vienna Code) adopted by the Seventeenth International Botanical Congress Vienna, Austria, July 2005. – Gantner Verlag, Ruggel, Liechtenstein [= Regnum Veg. 146].
- Pena P. & Lobel M. (1576): Nova stirpium adversaria. – Antverpiae: ex officina Christophori Plantini. [URL: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/37879>]
- Rohrer R. & Mayer A. (1835): Vorarbeiten zu einer Flora des Mährischen Gouvernements. – Rudolph Rohrer, Brünn.
- Schwenckfelt C. (1600): Stirpium et fossilium Silesiae catalogus. – Lipsiae: impressis Davidis Alberti.
- Stearn W. T. (1996): Botanical Latin. Ed. 4. – David & Charles, Devon.
- Tabernaemontanus J. Th. [ed. C. Bauhin & H. Bauhin] (1731): Neu vollkommen Kraeuter-Buch. – Offenbach am Mayn: in Verlegung Johann Ludwig Königs. [URL: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/32238>]

Došlo dne 18. 7. 2011

